

Snyder, Timothy. Black Earth. The Holocaust as History and Warning. – New York: Tim Duggan Books, 2015. – 480 p. (Укр. вид.: Снайдер, Тімоті. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. – К.: Медуза, 2017. – 400 с.)¹

П'ять років тому Тімоті Снайдер опублікував працю «Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним», що розташовує Голокост у контекст великих хвиль масових знищень, які захлеснули Центральну та Східну Європу від початку 1930-х років і до кінця Другої світової війни. Насильство точилося на теренах, які Снайдер назвав «bloodlands» – величезному просторі, що розтягся

---

¹ Український переклад цієї рецензії вперше надруковано: *Траверсо Е.* «Чорні землі» Тімоті Снайдера: викривлення історії // *Спільне. Журнал соціальної критики* (онлайн-публікація від 24.05.2017, доступно за адресою <http://commons.com.ua/ru/chorni-zemli/>); оригінальну публікацію див.: *Traverso E.* *Warping History* // *Jacobin* (онлайн-публікація від 08.10.2016, доступно за адресою <https://www.jacobinmag.com/2016/08/timothy-snyder-black-earth-bloodlands-holocaust-soviets-nazis/>).

від Одеси до Ленінграда й охопив Польщу, Україну, Білорусь, країни Балтії, східну Пруссію й західні області Росії. За оцінками Снайдера, за період 1930–1945 років на цих територіях було вбито щонайменше 14 млн цивільних осіб, майже половина яких загинула через голод, спричинений спершу політикою Сталіна, відтак – Гітлера. Тут чинилося жакіття будь-якого штибу – від канібалізму до газових камер.

Насильство накочувалося трьома хвилями. Перша розпочалася в Україні, коли колективізація сільського господарства призвела до 3,3 млн жертв, і завершилася Великим терором, під час якого радянський НКВС стратив майже чотириста тисяч осіб. Друга хвиля, прийшовши після пакту Ріббентропа–Молотова, мала епіцентр у Польщі, яку систематично руйнували як німецькі, так і радянські окупаційні сили. І третя хвиля – незмірно смертоносніша – почалася влітку 1941 року з німецького нападу на Радянський Союз. Винищувальна політика цієї хвилі – від Голокосту до спланованого мору слов'янського населення – майже винятково належала націонал-соціалізму.

За Снайдером, операція «Барбаросса», яка вилилась у німецьку окупацію України й кровопролитну війну на виснаження, що спустошила обидва табори, виявила фатальні прорахунки як Гітлера, так і Сталіна. Останній знав, що його альянс із німецьким диктатором був тимчасовим, але він не очікував атаки так скоро. Він навіть знехтував численними попередженнями, які отримував протягом весни, приписуючи їх британській пропаганді. Однак Гітлер був заручником власної ідеології: вважаючи слов'ян за «нижчу расу», він вірив, що зможе знищити свого великого ворога за якісь три місяці.

На переконання Снайдера, поразка першого наступу німців визначила кінцевий результат усього конфлікту. Починаючи бліцкриг, нацисти переслідували чотири головні мети:

- швидке повалення Радянського Союзу;
- спланований голод, який вразив би тридцять мільйонів осіб протягом зими 1941 року;
- широкомасштабна програма німецької колонізації західних частин СРСР, зокрема, українських чорноземів;
- «остаточне розв'язання єврейського питання», тобто масове виселення європейських євреїв до якнайвіддаленіших куточків окупованих територій, де їх можна буде поступово винищити.

Однак поразка бліцкригу змусила Гітлера змінити пріоритети: «остаточне розв'язання», яке спершу планувалося наприкінці війни, раптом обернулося на невідкладне завдання в міру того, як воно ставало єдиною з цілей, здійснених за короткий період часу. А відтоді, як євреїв не можна було евакуювати, їх почали масово знищувати в процесі руйнування захоплених країн. Як стверджує Снайдер, «убивство було не так знаком, як субститутом перемоги».

Аушвіц, перехрестя польських залізничних шляхів, повинен був стати осердям німецької колонізації «Lebensraum» – життєвого простору, що мав би бути місцем розселення німецьких колоністів у Європі. Натомість він став кінцевою зупинкою для депортованих євреїв і головним місцем їхнього знищення. Однак переважна більшість жертв Голокосту була вбита на схід від Аушвіца, в місцях, які Снайдер переносить у ширший контекст «кривавих земель» – область, на якій табори смерті злилися з війною проти партизан, голодом слов'ян і повільним знищенням 2,6 млн військовополонених.

Хоча «Криваві землі» не є суто історією Голокосту, але ця розвідка сприяє нашому розумінню Голокосту, поміщаючи його в ширший контекст – смертельний двобій між націонал-соціалізмом і сталінізмом. Погляд на Голокост як результат німецької поразки не був зовсім новим: двадцять років тому його переконливо доводив історик Арно Дж. Мейер, але Снайдер додає нові елементи, які підсилюють цю гіпотезу.

Нова книжка Снайдера «Чорна земля: Голокост як історія та застереження» водночас й більш претензійна, й набагато проблематичніша.

Дві школи

Якщо «Криваві землі» проливали світло на важливий вимір Другої світової війни (масові вбивства в Східній та Центральній Європі), Снайдерова нова книжка обертає Голокост суто на східноєвропейський сюжет, залишаючи поза увагою цілі пласти його історії. Снайдерівський аналіз нацистської політики в Західній та Південній Європі виявився поверховим. Він тільки побіжно торкається Нідерландів, Франції, Італії, Греції, його дослідницька модель зосереджена лише на Польщі та Україні. Вузькість такого бачення призводить до суттєвих викривлень. Скажімо,

коли він згадує католицизм, то ніколи не говорить про Ватикан (тема, яка, однак, добре вивчена в історіографії), а майже винятково про польських священиків і вірян. Снайдер не згадує людей, які самотужки рятували жертв, і просто нехтує рухами опору в інших країнах.

Кілька десятиліть історіографія Голокосту поділялася на дві головні течії. Саул Фрідлендер характеризує їх як інтенціоналізм і функціоналізм. Іntenціоналізм зосереджується переважно на ідеологічному рівні Голокосту, функціоналізм – на його непередбачуваному характері в дійсності, що був спричинений цілою низкою прагматичних рішень, зроблених в особливих обставинах. Для істориків-інтенціоналістів Друга світова війна просто створила сприятливі можливості для давно відкладеного геноцидного проекту, якому стільки ж років, скільки самому антисемітизму. Однак для істориків-функціоналістів ненависть до євреїв – недостатнє пояснення для винищення, яке було прагматично замислене у розпал війни.

Снайдерова книжка належить до другої історіографічної тенденції, навіть якщо вона намагається подолати стару суперечку, виринаючи Голокост із вузьких меж «Holocaust Studies». Але багато в чому «Чорна земля» робить крок у хибному напрямку, відходячи від досягнень історіографії Голокосту.

Бездержавні

Перспектива Снайдера не німецька й не єврейська, а польська. Він не пояснює Голокост лише з погляду злочинців і не показує етапи цього процесу з точки зору його жертв – такими були два доповняльні підходи, які успішно застосовували історики Рауль Гілберґ і Саул Фрідлендер. Натомість він бере територіальний підхід, в якому Польща є для нього й пунктом спостереження, й предметом дослідження. Він вирішує вивчати винищення євреїв з одного місця, де воно відбувалося, місця, яке не було ані пунктом, де замислювалися вбивства, ані країною, з якої походили всі жертви. У цій реконструкції Голокост стає глобальною історичною подією в міру того, як він поширюється з Польщі всією Європою. Але в «Чорній землі» такий підхід стає розбитим дзеркалом, яке викривлює історичну перспективу.

Головна мета «Чорної землі» – пояснити Голокост як наслідок браку державності на територіях. Снайдер цитує Ханну Арендт, яка в «Джерелах тоталітаризму» присвячує багато сторінок аналізу виникнення мас бездержавного народу – спершу наприкінці Першої світової війни разом із падінням багатонаціональних імперій, потім із приходом націонал-соціалізму та затвердженням антисемітських законів, які в багатьох європейських країнах перетворили єврейське населення на парію. Згідно з Арендт, існування цих бездержавних мас, позбавлених громадянства й відкинутих усіма західними державами, стало засадничою передумовою для Голокосту. Однак Снайдерове розуміння «бездержавних» стосується насамперед не народу, зокрема євреїв, а територій. З цього погляду, нацисти могли винищувати євреїв, тому що вони діяли на територіях, де будь-яка державна структура була вже зруйнована.

Країни, які були окуповані Радянським Союзом у 1939–1941 роках, як доводить Снайдер, не могли чинити опір нацистському насильству: в них більше не було державного апарату, всі державні структури зазнали краху, не залишилося ніякої системи стримування між злочинцями та їхніми жертвами. Це приводить Снайдера до висновку, що лише «громадянство, бюрократія й зовнішня політика стояли на заваді бажанню нацистів винищити всіх євреїв Європи». Красномовний приклад естонських і данських євреїв, які належали до зруйнованої та збереженої держави відповідно, «підтверджує зв'язок між суверенітетом і виживанням».

Якщо нацисти нищили євреїв різними бюрократичними інструментами – від Вермахту та поліцейських батальйонів до айнзацгруп і таборів смерті – їхні дії були значно ефективніші там, де більше не була чинною національна бюрократична система. А там, де німецька адміністрація співіснувала або перетиналася з іще дієвими національними державними органами, хвиля винищення уповільнювалася, стримувалася, якимось обмежувалася, зменшувалася, а подеколи взагалі відверталася. Більшість євреїв були вбиті в Польщі, Україні, Білорусі й у Балтійських країнах, де національні держави розпалися до 1941 року. Там нацисти мали повну свободу реорганізувати території на свій розсуд і вбивати без будь-яких меж.

І Нідерланди, і Греція були дуже близькі до цієї східноєвропейської моделі бездержавності. В Угорщині, Румунії, Болгарії

і навіть більше в Західній Європі, у Данії, Франції чи Італії – включно з Німеччиною, як зазначає Снайдер, – неперервність державних інституцій, як-от адміністративної бюрократії та законодавчої системи, об'єктивно завадили Голокосту. Це пояснення слухне до певної міри. Але воно схильне легітимізувати апологетичне бачення колабораціонізму, виправдовуючи його радше як форму самозахисту або самозбереження, ніж як форму співучасті в нацистському пануванні.

У багатьох випадках збереження вже наявних бюрократій та державних структур надавало додаткові засоби окупаційним силам. Так, це правда, що режим Віші розрізняв французьких та іноземних євреїв і намагався захистити перших, але всі євреї перебували на обліку національної влади, їх арештовували місцеві поліцейські й інтернували до створених французькою адміністрацією транзитних таборів. В Італії поліцейські сили республіки Сало активно допомагали нацистським окупантам арештовувати й депортувати євреїв. Хоч їхня робота подеколи гальмувалася неефективністю державних структур, італійська держава в таких випадках спрощувала винищення.

Аргументи Снайдера просто підсилюють факт, визнаний усіма спеціалістами з Голокосту: нацистське панування було значно більш брутальним, жорстоким й руйнівним в анексованих Третім райхом країнах, аніж там, де керували автономні, авторитарні й колабораціоністські режими. І ця різниця не була наслідком пакту Ріббентропа–Молотова, який призвів до бездержавних територій, а політичним вибором, пов'язаним з колоніальним проектом захоплення німецького «життєвого простору» і знищення Радянського Союзу, держави, яку нацисти ототожнювали з євреями. Перенесення поняття «бездержавних» (поняття, за допомогою якого Арендт описувала народ) на території мало що додає до нашого розуміння Голокосту або гітлерівського колоніального проекту.

Хибні тлумачення

«Чорна земля» може бути цікавим тлумаченням Голокосту з польського погляду, але намір автора набагато амбіційніший: Снайдер претендує на те, щоб виявити універсальне значення цієї історичної події. На жаль, книга не дотягує до цього рівня.

Коли Снайдер наважується вийти за межі Центральної Європи, його оцінки стають поверховими, а деколи й відверто химерними. Його екскурси в ідеологічну історію майже всі сумнівні: наприклад, неодноразове визначення Гітлера як «біологічного анархіста» зовсім не сприяє розумінню світогляду німецького диктатора; воно просто виказує приблизне уявлення про анархізм самого Снайдера. За Снайдером, притаманний Гітлеру «біологічний анархізм» передусім надихала думка Карла Шмітта, теоретика конституційної держави й політичного філософа, якого фюрер, імовірно, ніколи не читав. Уся шміттівська консервативна філософія, крім кількох нарисів, написаних у 1933–1936 роках, спиралася на ідею держави, а не на раси, і його антисемітизм був релігійний, а не расовий.

Шмітт насправді не вплинув на нацистів; він радше прагнув легітимізувати їхню політику постфактум. І Снайдер помиляється, коли стверджує, що націонал-соціалізм винайшов поняття «життєвого простору», який насправді має довгу генеалогію в німецькому націоналізмі й географічній думці. Першим його теоретиком став 1901 року Фрідріх Ратцель, його немає в іменному покажчику «Чорної землі».

Снайдер також хибно витлумачує Франкфуртську школу. Якщо вірити «Чорній землі», Горкгаймер і Адорно, автори відомої «Діалектики Просвітництва», були невинними обскурантами, що пручалися прогресу й неспроможні були збагнути, що Гітлер не захисник, а ворог просвітницького мислення.

Але такого роду політична недбалість характерна для всієї книжки Снайдера, в якій він також доводить, ніби активісти антиглобалістського руху й акули Вол-Стріт по суті взаємозамінні: «Анархічні протестні рухи ХХІ століття зливаються з глобальною олігархією у дружній штовханині, у якій жодна зі сторін не може постраждати, бо для обох справжній ворог – це держава».

Зіткнення цивілізацій

У висновках до своєї дивної книжки Снайдер полишає історію й береться до пророцтв: «Розуміння Голокосту – наш шанс зберегти людяність, можливо, останній». Гітлер, як стверджує Снайдер, не просто був «біологічним анархістом», а ще й екологічним

стратегом, і його проект побудови «арійської» імперії виходив із холодного розрахунку наявних природних ресурсів у континентальній Європі. Німці не могли встановити своє тисячолітнє правління, не привласнюючи зернові, нафту та інші ресурси Східної Європи. Це справді так: захоплення «життєвого простору» мало також «екологічні» аспекти, наскільки расове панування передбачало повний контроль за демографією, економікою, територіями та їхніми природними ресурсами.

Ці аспекти, як пояснює Снайдер, були затемнені повоєнною «зеленою революцією», що дозволила німецькій нації процвітати й без захоплення Радянського Союзу (попри втрату великої частини старих територій). Але уроки «першої глобалізації» (чийм «дитям», за Снайдером, був Гітлер) знову стають актуальними на початку XXI століття, коли майбутнє нашої планети вирішуватиме контроль за природними ресурсами. Снайдер висновує, що ця боротьба може стати настільки ж безжальною й жорстокою, як зоологічна боротьба за расовий відбір, замислена Гітлером майже століття тому, і нам не варто відкидати можливість, що вона не стане причиною нових війн і геноцидів. Ось чому уроки Голокосту настільки важливі: «Боротьба проти євреїв була екологічною» настільки, наскільки «вона стосувалася не особливого расового ворога або території, а життєвих умов на землі».

Зважаючи на такі припущення, перші ознаки цього катастрофічного сценарію можна розгледіти у війнах Заходу проти Іраку чи Лівії, за допомогою яких великі світові держави намагалися контролювати основні місця видобутку нафти. Однак перестороги в стилі Кассандри, які робить Снайдер, лише повторюють загальні місця неоконсерваторів: у майбутньому буде зіткнення цивілізацій, і Захід має готуватися до нового хрестового походу. Так, «приклад Африки демонструє ризики місцевого дефіциту, Китаю – ілюструє потенційні проблеми глобальної влади та національних страхів, а Росії – показує, як практики кінця 1930-х років можуть почати здаватися позитивними прикладами. Завдяки значною мірою Москві нищення держав та конструювання глобальних ворогів знову увійшло в моду в Європі. На Близькому Сході держави переважно слабкі, а ісламські фундаменталісти віддавна подають євреїв, американців та європейців як глобальних ворогів». Росія, чий лідер став «на чолі популістських, фашистських і неонацистських сил

в Європі», винайшла нового цапа-відбувайла в обличчі гомосексуалів, однак, нагадує Снайдер, жертвами другого Голокосту знову можуть стати євреї.

На завершення автор збирає свої помилкові політичні аргументи, перетворюючи свою територіальну історію бездержавності на духовний захист Ізраїлю. У висновках до «Чорної землі» Снайдер висловлює захват – частково наївний, частково догматичний – ізраїльськими лідерами Менахемом Бегіном, Іцхаком Шаміром і Біньяміном Нетаньягу, яких він вважає гідними нащадками попередників, героїчних польських націоналістів XIX і XX століть. «Сіоністи будь-яких напрямків правильно вважали, що державність є вирішальна для майбутнього існування нації», – пише Снайдер, але геть не помічає, що такий висновок міг би також виправдати вимогу палестинської державності. На його погляд, це спостереження радше доводить те, що ізраїльтяни чинять правильно, контролюючи постачання води на Західний берег річки Йордан, тоді як палестинці у своїх скаргах наслідують нацистів: «Мусульмани могли б звинувачувати євреїв і за місцеві проблеми, і за загальну екологічну кризу; зрештою, таким був і гітлерівський підхід».

Автор «Кривавих земель», безперечно, зробив важливий внесок в історіографію Голокосту. Однак через п'ять років пророк «Чорних земель» проповідує сіоністські й неоконсервативні трюїзми й більше затемнює історію, ніж прояснює її.

Переклав з англійської
Андрій Рєпа